بەدواداچوونی وتارێکی

مامۆستا تۆفیق وەهبی

محەمەد حەمەباقی

هاوینی ساڵی (٢٠٠٨ز) خەریکی ئامادەکردنی کتێبێک بووم لە بارەی ئایینی (یەزیدی)یەوەو بۆ چنگخستنی سەرچاوەش بۆ ئەم کارەم، لە ناو دەیانو دەیان سەرچاوەی هەمەجۆردا، کەڵکێکی تایبەتیو جیاوازم لە بەشی یەکەمی سەرجەمی بەرهەمی (عەرەبی)ی زانای گەورە: مامۆستا (تۆفیق وەهبی) وەرگرت، کە بنکەی (ژین)ی هەمیشە چالاکو کارامە، لە ساڵی (٢٠٠٦ز)دا بەچاپیان گەیاندبوو. بەو هۆیەشەوە کە وەک تاقانە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندو رەهەند کوردانە، پشتم پێدەبەستو چەندانجار دەگەڕامەوە سەریو بەوردی بە وشەو ڕستەو پەرەگرافەکانیدا دەچوومەوە، بۆم دەرکەوت بەدەم ئەم کارەمەوە، زۆربەی هەڵە زۆرەکانی چاپو ناتەواوییەکانی تایپکردنەکەشم بەرچاو دەهاتنو بەچاکم زانی بۆ دەستنیشانکردنیان هێماو نیشانەیان لەسەر دابنێمو دواتریشو پاش دەستخۆشیکردنم لە برایانی بنکەی (ژین)، سەرنجەکانی خۆمیان لە بارەی ئەم هەڵە زۆرانەوە عەرزکردن، کە بەسنگێکی فراوانەوە لێمیان وەرگرتو داوایان لێکردم هەڵەچنی بەشی دووەمی سەرجەمی بەرهەمی (کوردی)ی مامۆستای ناوبراو، بەمن بسپێرنو پاشانیش هەر وایان کردو سەرلەبەری بەشی دووەمی نووسینی

تایپکراویـــان بۆم ناردو منیش لەبــەر دوو هۆ زۆر بەگرنــگو بایەخ پێدانەوە، کاتێکی زۆرم بۆ بەوردی خوێندنەوەی تەرخانکرد:

١.هەلێکــی هەڵکــەوتو زێڕین بوو بــۆ خۆم، تا زۆرینەی بەرهەمی نووســینی ئەم زانا گەورەیە، لە یەک کاتداو بەسەریەکەوە بخوێنمەوە، لە کاتێکدا کە پێشتر دوای ماندووبوونێکی زۆرو پچڕپچڕ، دەستم بەبەشێکی ئەم گەنجینە شــاراوەیە گەیشتبوو. بۆیە چێــژو زانیارییەکی بەکەڵکی دامیو هاوکاتیش بووە مایــەی ئەوەی بەهرەو سەرمەشــقی شــاگردانە، لە شێواز توێژینەوەی خۆماڵییانەی ئەم نووسەرە فرە بەهرەیە وەربگرم.

٢. بۆ ئەوەی ئەم بەرهەمە بەپیتە وەک مەبەستو پەیامی مامۆســتا (تۆفیق وەهبی) بەخوێنەران بگات، هەوڵــم دا جگە لە هەڵەچنی، لەگەڵ هەندێ وشــەدا، ڕێنووسی کوردیی ئێســتا لەبەرچاو بگرمو لە زۆر شوێنی پێویستی ناو ڕستەکانیشدا، جارجارە (کاما) یان نوقتەیەک دابنێم، چونکە لە داڕشتنی چاپی یەکەمی ئــەم چەپکە نووســینانەدا، کە زۆرینەیــان (٧٠-٨٠) ساڵ بەر لە ئێستاو پیتچنی (عەرەب) دایانڕشتوون، بــۆ خوێندنــەوەی ئێســتا جــۆرە هەڵوێســتەو تەمومژێکــی دروســت دەکرد. لە هەندێ جێگەشــدا ئەگەر پێویستی بەڕوونکردنەوەو سەرنجو پەراوێز هەبووبێ، وردە ســەرنجو پەراوێزم بــۆ کردوون، (وەک ڕاســتکردنەوەی دێڕە شــیعرێک، یان شتێکی لەو بابەتە)و کۆشــاوم ئــەو پەراوێزو ســەرنجانە، زۆر کــەمو کــورت بن، بــەڵام لەســەر بابەتێکیان، کــە بەنــاوی (پیرەمەگروون)ەوە بوو، بــەو هۆیەوە کــە لەلایەکــەوە: وتارەکە، بۆ خۆم چێــژو زانیاریی زۆرم لێ وەرگرتو لەلایەکی تریشەوە: نەمدەتوانی بەبێ هەڵوێستە لەسەرکردنێکی ئارام بەلایدا تێپەڕم، بۆیە هەرچیم دەکرد ســەرنجەکەم لەمەی ئێستا بۆ کورتترو چڕتــر نەدەکرایەوە. لەبەرئەوە ناچاربووم لــە شــێوەی پەراوێــزی دەرهاوێــژمو بیکەمــە ئەم ڕوونکردنەوەیــەی، کــە نــاوی (بەدواداچــوون)م لێناوەو پێم چاکە بەســەربەخۆو بۆ زیاتریش کەڵک گەیاندن بەخوێنەران، لەم وتارە بەنرخەی مامۆستا (وەهبــی)، لــە پێــش (بەدواداچوون)ەکــەی خــۆم، وتارەکەی مامۆســتای ناوبراو، بخەمە بەردەســتو چاوی خوێنەران، ئەوســا ڕوونکردنەوەکەی خۆمی لەســەر دەردەبڕم.[1]

پیرەمەگروون[2]

تۆفیق وەهبی

(ئەگــەر لــە ملــەی تاسـڵووجەوە هەڵبگەڕێــن بەشــاخەکەی نیــوەڕۆی خۆرهەڵاتیــداو بچنــە تەپڵەســەرێکی بەرزو رووبکەنە ڕۆژهەڵات، چاوتان ئەکــەوێ بەکێوو شــاخو دەشــتاییێ کە سروشــت بەهەموو تەردەســتیی خۆیــەوە ڕازاندوویەتیەوەو ڕەنگاوڕەنگــی کــردووە، بەگشــت ئــەو ڕەنگانە کە چاو ئەگەشێننەوەو فەرەحی ئەبەخشن بەدڵ، ئەوێ بەشــێکە لە نیشــتمانی کــورد، کە شــاعیرو ئەدیبە حەیرانەکانی، بە (کوردستانی) ڕەنگین ناوی ئەبەن.

لەبەرچاوتانــا، لــەوێ، دەشــتاییێکی فــراوان درێژ ئەبێتەوە لە شــیمالی خــۆراوەوە بۆ نیوەڕۆی خــۆرەلات، وە درێژایــی خۆرەلاتی ئەم دەشــتاییە، کە ناوی (دەشــتی ســلێمانی)ی زۆر لــێ دێ، ڕیزە

دیوارێکی شاخ کشاوه موازی بەزنجیرە شاخەکەی بەرانان، کە ئەمیان دیواری خۆراوایی دەشتەکەیە.

وە ئەگەر وردتر بروانن، ڕاست ئاقاری خۆرەڵات لــە پەراوێزی بناری شــاخی گوێژە کــە یەکێکە لەو ڕیــزە شــاخانەی ســنووری خۆرەڵاتی دەشــتەکە، شــاریَ بەدی ئەکەن، ئەمە شــاری ســلێمانییە، ئەم شارەیە دڵە زیندووەکەی نیشتمانی کورد.

ئــەو ڕێگایەی لە تەنیشــتی چەپمانــەوە لە ملەی تاســڵووجەوە گلۆرئەبێتــەوە بــۆ دۆڵــی تانجــەرۆ، ئەکشــیَ بەنــاو دەشــتاییێکی شــەپۆلدەرا بــەرەو خۆرەڵات بۆ ســلێمانی، کە لە پاش پەڕینەوەی ئاوی قلیاســان، بەسەر پردە تازەکەیان، ئینجا ئەگاتە جیَ. ســلێمانی شارێکی تازەی کوردستانە (١٧٨٤/١١٩٩) یادگاری ئیبراهیم پاشای بابانە.

وە ئەگــەر چاوبگێــڕن بــۆ لای دەســتەچەپەوە، کێوێکی بڵندی تاقانەی بەدەماغتان بەرچاو ئەکەویَ کە هێشــتا لووتی بەرزە بەو خەرۆیــی دێرینییەوە، خەڕۆیــی ئــەو ڕۆژگارەی کە خوایێ بــوو هەرێمی سلێمانیو هاوسێکانی ئەپاراست بەشاخەکانیانەوە، دۆڵو ڕووبــارو کانییەکانیانــەوە، بەمرۆوویانــەوە، بەگیان لەبەرو کشتوکاڵیانەوە، وە ئاگاداریان بوو. ئەم کێوە بەسامە خۆشەویستە کێوی (پیرەمەگروون)ی موقەدەسی دێرینییە، کە هێشتا ئەمرۆش موقەدەسە لە شیعرو گۆرانیی کورددا.

کێوی پیرەمەگروون، ئەبیَ وەکو هەموو کێوێکی مانەنــدی خــۆی، لــە دەوری بــەرددا پەرســترابیَ، قوربانی پێشــکەش کرابیَو ســوێندی بەسەر خورا بیَ، هەرچەند خوایەتییەکەی لە دەوری تاریخیدا لێی داکەنراوە، بەڵام موقەدەس تەماشاکراوە.

مــادەکان لە ســەدەی حەوتەمی پێــش میلادەوە لــە ڕۆژانــی جەژنەیاندا، بەوێنە، لە جەژنی ســەری ســاڵیاندا، لــە جەژنەکانــی گەرانــەوەی بەهــارو هاوینیاندا، لە جەژنی نۆبەرەی سەوزی پاڕانەوە بۆ بــاران لە پاییزدا، وە بــۆ ڕزگاربوون لە بیَ بارانیو نەبوونیو نەخۆشیی داگیرکەرو نەخۆشی تر، وە بۆ پاڕانــەوە بۆ مناڵ بوونو نەمــردن، وە بۆ پاڕانەوە بۆ دووربوون لە دوژمنی داگیرکەر، وە بۆ پیرۆزی بەســەر دوژمنــا، ســەر ئەکەوتنــە تەوقــە ســەری پیرەمەگروونو قوربانیان پێشــکەش ئەکرد، بەهەر گــەورەی گشــت خوایەکانیان (دیاوس پیتــەر) واتا (باوە ئاســمان، خوا ئاســامان)، وە بە خوای نوورو پەیمــانو سەرڕاســتی، پارێــزگاری وڵاتو دێهاتو کەشتگا، (میثرە)ی گەورە (میهر، کە لە پێشا بەخوای خورشــید زانراوە)، وە بەبانوو خوا (الهە)،، ئەناهیتا، ناهیدو خوایەکانی تریان.

نەبوخوزنەســەر (بەختەنەســەر ٦٠٤-٥٦١ پێش میــلاد)ی شــای بابــل، قولــە عەجایەبەکــەی بابلی لاسایی (لە ئاســایی) کێوی پیرەمەگروونی بەشکۆ، یــان کێوێکــی تــری لــووت بــەرزی وەکــو ئەوی، دروســت کردووە بۆ دڵخۆشــیی بانووشا (مەلیکە) خۆشەویســتەکەی، (ئامیتیس)، کە دوێتەی شای ماد (ئەژی دەهاکە) بوو.

(ئامیتیس) ئەشــیَ بارەها ســەر کەوتبێتە ســەر ئــەو کێوانە بۆ بەجێهێنانی پەرستشــی خوای هەرە گەورەیــان (دیــاوس پیتەر) (باوە ئاســمان)و میثرە (میهــر)و خوایەکانــی تریان. خوای نــوورو پەیمان و وەفــاو سەرڕاســتی بوو، بەتایبەتــی خوای هەرە خۆشەویستیی مادەکان بوو.

لام وایــە هەتــا دوایــی ســەردەمی ساســانی پەرســتگاییێکی ئاگربوو بیَ لە چەشنی (چوارتاق)، لە تەپڵەســەری کێوی پیرەمەگروون، بێگومان لە زۆر دوورەوە دیاربووە. ئەشیَ لەسەر کێوی (سەرسیر) یش چوارتاقێک بووبیَ، کە ناوی بەدێیەکەی (چوارتا) وە ماوەتەوە.[٣]

بانوو خوا (الهە) ئەناهیتا لە ســووڕی ساسانیدا (بانــۆک نــاو)، واتا (خانم ناو) یاد ئەکرا، ئەشــیَ کە پەرستشگاییێکی (بانۆک ناو٩ بووبیَ لەسەرچاوەکەی پیرەمەگروون. ســەرچاوەکە هەر خــۆی بانووخوا (ئاناهیتا) بوو، ئەیانپەرست.

(ئەناهیتــا) بانوو خــوای ســەرچاوەو ڕووبارو پیتــو بەرەکەتــی ســەر زەویو هــی زاوزیَ بوو. بوژاندنــەوەی کانیەکانو زیادبوونــی ئاو، تەجەلیی ئەو بــوو، پیتو بەرەکەتی بەخــش ئەکرد بەزەوی، وە مێــردو مناڵی ئەدا بەکانیــەکان، وە بانوو خوای پیرۆزیش بوو.

لەوەی هەتا ئێســتا بەیانمان کرد وا دەرئەکەویَ کــە پیرەمەگــروون دەمی خۆی پەرســتراوە، دەمیَ بۆتە پەرستشگا بۆ پەرستنی ئاسمانو ئاسمانیەکانو

دەمیٚ بۆ ئاگر، ئاو، لە دەوری ئیسلامیدا بۆتە جیٚی مەرقەدی شەخسو پیر، کەوا ئیٚستا مەرقەدی پیرەمەگروونی لیٚیە. پیرەمەگروون کەوا دیارە، یەکیٚ بوویٚ لە پیرەکانی ئسماعیلیی کۆن، مەرقەدەکەی لەبن قولەی کیٚوەکەدایە، ژنان ئەچنە سەری، قوربانی بۆ سەر ئەبرن، داوای زگ پربوونی لیٚ ئەکەن. ئەم شەخسە یەکیٚکە لەوانە کە حاجەتی ناومالیٚ، کە وەکو مەنجەلٚو کاسەو کەوچکو شتی تر بیٚ، بەنیاز بۆ ئەبریٚو لای دائەنریٚ.

ئەشیٚ ئەسلٚی ناوەکەی (پیرعەنبەر گودروون) (گوردووە) بوویٚ. پار لەسەردانی دوایی پیرەمەگروونمدا، لە دیٚی (زیٚویە) پییان وتم کە پیرەمەگروون یەکیٚکە لە ئەسحابەکان، دیارە ئەوان راست ئەکەن.

ئەو دیٚیە کە ئیٚستا ناوی (زیٚویە)یە، هەمیشە ئاوا بووە، وە جیٚگای ئاگرەوان، موگو هیٚربەدەکان بووە کە پیاوی دینیی زەردەشتی بوون. (زیٚویە) بەپیٚی ناوەکەیەوە وا دیارە کە لە دەوری ئیسلامیشدا سەردەمیٚک ناوچەییٚکی تەریقەتیٚ بوویٚ، وە (زاویە) (تەکیە)ییٚکی لیٚ بوویٚ.)

وەک سەرنجمان دا مامۆستا تۆفیق وەهبی لەم چەند لاپەڕە زۆر کەمەدا (کە لەبارەی دیٚرینەی چیای پیرەمەگروونەوەیە)، ئەو هەموو زانیارییە میٚژووییە دەولٚەمەندەمان بەو خیٚراییە زۆر هوشیارو زیرەکانەیە بۆ بەسەر دەکاتەوەو دەمانباتەوە بۆ ئەو سەردەمانەی کە ئەم چیایەو ئاقارەکەی لە سەدانو هەزاران سالٚ لە پیٚشترەوە، مەلٚبەندی ئایینی دانیشتووانی ناوچەکە بەگشتیٚو بەتایبەتیش لە ڕۆژگاری دەسەلاٚتی دەولٚەتی (ماد-سەدەی حەوتەمی پیٚش زایین)دا، مەلٚبەندیٚکی ڕیٚبەرانی ئایینی (ماد) بووەو ڕیٚوڕەسمی ئایینییان تیٚدا ئەنجامداوەو لە تەکیشیدا کە دیٚتە سەر ناوی گوندی (زیٚویە)ی ناوجەرگەو ئامیٚزی چیاکە، بەهەمان شیٚوە لەم گوندەش دەدویٚو ئەم گوندەش بەدیٚرینەی چیاکەوە دەبەستیٚتەوەو دەلٚیٚ: (ئەم دیٚیە، کە ئیٚستا ناوی ـزیٚویە-یە، هەمیشە ئاوابووەو جیٚگەی -ئاگرەوان-و-موگ-و-هیربەد-ەکان بووە، کە پیاوانی ئایینی زەرتوشتی بوون).. کەچی کە راڤەی وشەو ناوی گوندی (زیٚویە) دەکات، دەلٚیٚ: وا دیارە لە سەردەمی (ئیسلامی)شدا، ناوچەیەکی تەریقەتیٚ بوویٚو (زاویە): تەکیە-یەکی لیٚ بوویٚ!!. کە وەک دیارە مامۆستا وەهبی وشەی (زیٚویە)ی بە وشەی (زاویە)ی عەرەبی لیٚکداوەتەوە، بۆیە ناوی (زاویە) بۆ ڕۆژگاری ئیسلامی دەگیٚڕیٚتەوە!

بۆیە کاتیٚک بەپیٚو شویٚنی بەسەرکردنەوەکەی مامۆستا (تۆفیق وەهبی)دا دەچینەوە، کە دەلٚیٚ: گوندی زیٚویە، جیٚگەی ئاگرەوان-موگ-و- هیربەـ ەکان بووە، بیٚ هیچ دوودلٚییەک ئەمەی لەگەلٚدا دەسەلمیٚنینو بۆ پشتیوانیکردنی ئەم بۆچوونەیشی، ئەوە بەیاد دیٚنینەوە، کە هەر لە سەرووتری ئەودیوی چیای پیرەمەگروونەوە ڕیزە چیایەکی تری بەرزو زۆر سەختو رەقەن بەناوی چیای (ژیلوان)ەوە هەیە، کە لەگەلٚ زنجیرە چیایەکی تردا بەسەر گوندی (چۆخماخ)ی سەر بەدۆلٚی (جافایەتی)دا دەڕوانن.

چیای (ژیلوان) هەر لە ناوەکەیەوە بیرمان بۆ ئەوە دەبات کە ئەم چیایە بەدریٚژایی سالاٚنیٚکی زۆر (ئەگەر نەلٚیٚم چەند سەدەیەکیش) جیٚگەی (ئاگرەوان=ژیلەوان) بووە، چونکە تا ئیٚستاش شویٚنەواری ئاگری گەورەو کورەی گەورەی ئاگر بەسەر هەموو ڕووخساری ڕەشداگەڕاوی چیاکەو تاتەبەردە ڕەشەکانییەوە دیارەو دەریش دەکەویٚ، کە لە ئاکامو بەهۆی ئەو تەمەنە دریٚژەی ئەو ئاگرەی لەسەرتاسەری ئەم چیایەو ئاقارەکەیدا هەبووە، شویٚنەواری درەختو سەوزایی لیٚ نییە.

من لە دوو قۆناغی ژیانی پیٚشمەرگایەتیمدا (١٩٧٤-١٩٧٥)و (١٩٨٠-١٩٨٧) ڕۆژگاریٚکی زۆرم لە نزیک هەردوو چیای پیرەمەگروونو چیای (ژیلوان) دا، بەسەربردووە، بەتایبەتی سالاٚنی (١٩٨٦-١٩٨٧)، کە بەمالٚەوە لەگوندی (میٚولاٚکە)ی نزیک (چۆخماخ) ی دامیٚنی چیای (ژیلوان) بووین، زۆرجار هەستیٚکی قوولٚی پر لە ڕامان پالٚی پیٚوە دەنام بەچیای (ژیلوان) دا هەلٚگەڕیٚمو لە دیمەنی ڕەشو هەلٚکەوتی سامناکی چیاکە وردبیمەوە! سەیر لەمەدایە هەر لە تەنیشت چیای (ژیلوان)ەوە، چیایەکی تر بەناوی چیای (ئاسنگەران) هەیەو شیٚوەو هەلٚکەوتی ئەم چیایەش ویٚکچووی چیای (ژیلوان)ە، وەک بەناوەکەی ئەمیشدا دیارە، ئەم چیایە تایبەت بووە بەپیشەگەرانی (ئاسن)، بۆ دروستکردنی کەرەسەو چەکی جەنگی،

بۆ سەربازانو جەنگاوەرانی سوپایی سەردەمانی پێش هاتنی لەشکرو ئایینی ئیسلام بۆ ناوچەکە.

مێژووی (ناو)ی چیای (ژیلوان)، کە بێ هیچ سێو دوویەک گومان لە کوردی بوونی (ژیلوان=ژیلەوان) ناکرێ، دەبێ بۆ سەدان ساڵی بەر لە هاتنی دەسەڵاتی عوسمانی بۆ ناوچەکە بێت، چونکە کە دەسەڵاتی عوسمانی دەستیان بەسەر ناوچەکەدا پەیداکردووەو وەک ڕەوشتو نەریتی هەموو داگیرکارانێک، کە پێش هەموو شتێک ناوە دێرینو ڕەسەنو کۆنەکانی ناوچەکەیان بۆ زمانی خۆیان (تورکی) گۆڕیوە، هاتوون هەر بەپێودانی ناوی چیای (ژیلوان)، ناوی ئەو گوندەش، کە لە دامێنی چیای (ژیلوان)دایە، بە(چۆخماخ=چۆقماق=چەقماق) ناوناوە، کە هەر بەمانای ئاگرو ژیلەمۆ دێت(٤)..، بەڵام ئەم ناولێنانە (چۆخماخ)، تەمەن نزیکەی (٤٠٠-٥٠٠) ساڵەی عوسمانی، نەک هەر نەیتوانیوە ناوە دێرینەکەی چیای ژیلوان بسڕێتەوەو لەبیر خەڵکی بباتەوە، بەڵکو لە هەمانکاتدا ناوی (ژیلوان) نهێنییەکی دێرینەی زمانی کوردی ئاشکرا دەکات، کە کورد لە سەدان ساڵ پێشترەوە لە جیاتی وشەکانی (موبەد، ئاتوروان، ئاسوروان)ی پێڕەوانی ئایینی زەرتوشتی، کە بەکوردی (ئاگرەوان) دەگرێتەوە، وشەی (ژیلوان) یان بەکارهێناوە. هەر لەم ڕەهەندەشەوە بیر بۆ ئەوە دەچێ، کە دوای هاتنی دەسەڵاتی ئیسلام بۆ کوردستانو بۆ ڕازیکردنی دەسەڵاتدارانی ئیسلام، لە ناوچەکەدا، لە بری وشەی (موبەد)و (ئاتوروان)، وشەی (ژیلوان)یان بەکارهێنابێ. هەر وەک چۆن لە وڵاتی ئێرانیشدا (سەردەمی ساسانی)، بۆ هەمان مەبەستی دڵنەواییکردنی فەرماندەکانی ئیسلام، لەبری وشەگەلی ئایینی زەرتوشتی وەک: ئێزەد، موگ، موبەد، وشەکانی: یەزدان، هیربەدو مەلەک (فریشتە) یان بەکاربرد.

دەگەڕێمەوە بۆ سەر ناوی (زێویە)و دەڵێم: مێژووی ناوی (زێویە)، لە مێژووی هاتنی ئیسلام کۆنترەو ئەگەر مامۆستا تۆفیق وەهبی لە گوندی (زێویە)ی لای چیای پیرەمەگروندا شوێنەواری ئایینی ئیسلامی دیبێ، ئەمە شتێکی ئاساییەو نەریتو ڕەوشتی هەموو ئاڵوگۆڕێکی ڕۆژگارو لەناوچوونی دەسەڵاتی کۆنو پەیدابوونی دەسەڵاتدارانی تازەو ئایینی نوێ، ئاڵوگۆڕی هەمەلایەنەش بەدوای خۆیاندا دێنن، بۆ نموونە: دەسەڵاتدارانی تازە هاتوو، لە شوێن دەسەڵاتدارانی پێشوو دادەنرێنو ئایینی تازەش، جێگەی ئایینی کۆن دەگرێتەوە. لەم بوارەدا چەند نموونەیەک بۆ بیرخستنەوە بەیاد دێنینەوە:

خشایارشا (٥٦٥-٤٨٥پ.ز)ی هەخامەنشی، کاتێ بڕوای بەئایینی (زەرتوش) هێنا، هێرشو لەشکرکێشیی کردە سەر پەرستگەو مەڵبەندەکانی ئایینی (موغ-موگ)ەکانی (ماد)و تێکیدانو داوای لەدانیشتوانی قەڵەمڕەوەکەی کرد لە شوێنو جێگەی ئەو پەرستگایانەی (موگ) پەرستگەی (زەرتوشی) دروست بکەنەوە.. یان کاتێ (هۆلاکۆ ١٢١٧-١٢٦٥ز) هێرشی بۆ سەر ئێران کردو داگیری کرد لە ناوجەرگەی هەندێ پەرستگەی زەرتوشتیدا، مزگەوتی دروستکرد، وەک لە ناو پەرستگەی گەورەو بەناوبانگی (ئازەر گشنسب=شیز)دا، مزگەوتی گەورەی بۆ خواپەرستیی پێڕەوانی ئایینی ئیسلام دروستکرد، بەڵام بەم کارە، ناوی دێرینەی پەرستگەی (ئازەرگشنسب) لەیاد نەچوو.. کە لەم ڕووەوە دەیانو سەدان نموونەی لەمجۆرە هەن.. بۆیە بوونی شوێنەواری ئیسلامی لە گوندی (زێویە)دا مانای ئەوە ناگەیەنێ، کە بەهاتنی ئایینی ئیسلام بۆ دۆڵی جافایەتی، ناوی گوندی (زێویە)ش لە ناوچووبێ، هەروەک نموونەی چیای (ژیلوان)ی پێشتر باسکراو، کە وشەو ناوی (چۆخماخ)ی تورکی نەیتوانی ناوە دێرینەکەی (ژیلوان) لەبیر خەڵکی ناوچەکە بباتەوە.. هەر لەبەر ئەمەشە بەدڵنیاییەوە دەڵێین: ناوی (زێویە) بە ناوی (زاویە)ی عەرەبییەوە نەهاتووە. بەڵگەشمان لەسەر ئەم پێداگرییەمان لەوێوە دێت، کە هەر لە کوردستاندا دەیان گوندو شوێنی تر بەهەمان ناوی (زێوێ، زێوکە، زێوە، زێویە)وە هەن، کە هەموویان لە ڕووی ناوەوە لە بنجدا یەکنو لە هەموو ئەم گوندانەشدا، هاوشێوەی گوندی (زێویە)ی لای چیای پیرەمەگروون، (مزگەوت)یان تێدایە، وەک ئەم مشتە نموونەیە:

-زێوێ-ی لای ڕاژان (ناوچەی مەرگەوەڕ).

-زێویە-و- زێوکە-ی لای شاری (شنۆ).

-زێویە-ی کۆنە لاجان (لای شاری خانێ).

-زێویە-ی بەدێستانی (مەنکاریی)ی سەردەشت،

که بەسێوە لاسوورە بەناوبانگە.
-زێوە-و بەر زێوە-ی ناوچەی باڵەکایەتی.
-زێوە-و-دەرە زێوە-ی ناوچەی خۆشناوەتی.
-زێوێ-ی ناو شاری کەرکووک.
-زێوە مەڕ-ی ناوچەی قەرەداخ.
-زێوێ-ی شێخ پیرمووس (تەنیشت بامەڕنێ).
-زێوکە-ی سەر بەناحیەی نەهلێ (نەهلە)ی پارێزگەی مووسڵ.
-زێوە-ی سەر بەناحیەی نەهلێ- مووسڵ.
-زێوە-ی سەیدا، سەر بەناحیەی نێروەو ڕێکان.
-زێوێ-ی شکان سەر بەناحیەی نێوەو ڕێکان (قەزای ئامێدی).
-زێوکاشین-ی سەر بەقەزای ئامێدی.
-زێوکاژیری- سەر بەقەزای ئامێدی.
-زێوا-ی شەفیقێ- سەر بەقەزای دهۆک.
-زێوکا-ی سەر بەناحیەی نێروەو ڕێکان.
-زێوا-ی سەرێ، سەر بەناحیەی نێروەو ڕێکان.
-زێوە-ی سەر بەناحیەی دیانا.
-زێوکە-ی سەر بەناحیەی ناودەشت.
-زێوە-ی ناوچەی نزار لە بارزان (سەر بەقەزای ئاکرێ).
-زێوەکە-ی کەندالان (ناوچەی دۆسکی).
-زێوکا عەبوی (ناوچەی دۆسکی).
-زێوکە-ی محەمەد یاسین (ناوچەی دۆسکی).
-زێوە-ی سەر بەناحیەی زاوێتە.
-زێوکێ-ی جیسک (سەر بەناحیەی گولی).
-زێوکا-ی سندیای (سەر بەناحیەی گولی).
-زێوە پیرامیس-ی سەر بەناحیەی سەرسەنگ.
-زێوە-ی سەر بەقەزای ڕانیە.
-زێویە-ی سەر بەقەزای شارباژێر.
-زێوە-ی سەر بەدێستانی دۆڵ.
-زێوە-ی سەر بەدێستانی گەورک-نەڵێن.
-زێوە-ی سەر بەدێستانی ملکاوی.
-زێوە-ی سەر بەدێستانی مەنگوڕی خۆرهەڵات.
-زێوێ-ی سەر بەدێستانی (ئیل تیمور)ی بەشی ناوخۆی مەهاباد.

-زێوەگەورە-ی سەر بەدێستانی (سوگمان ئاوا) ی دەوروبەری شاری (خۆی).
-زێوە-ی سەر بەدێستانی (فارسینجی)ی سەر بە(ئەسەدئاوا)ی پارێزگەی هەمەدان.
-زێویە-ی سەر بە دێستانی (بیلەوەر)ی بەشی (کامیاران)ی سەر بە پارێزگەی _سنە -کوردستان).
-زێویە-ی سەر بە دێستانی (ئیسفەندئاوا) ی سەر بە شاری (قوروە)ی پارێزگەی (سنە- کوردستان).
-زێویە-ی سەر بە دێستانی ژاوەرۆری هەورامانی تەخت.
-زێویە-ی سەر بە دێستانی (نەمەشیر)ی شاری (بانە).
-زێویە-ی سەر بە دێستانی (گوڵ تەپە)ی ناوچەی فەیزوڵڵا بەگی – دەڤەری شاری (سەقز)(٥).

کە لە ناو ئەم لیستە ناوەدا و ئەوەی زۆرتر لە مەبەستەکەی ئێمەوە نزیکە، ئەم دواناوە، واتە: (زێویە)ی دەڤەری شاری سەقزە، لە خۆرهەڵاتی کوردستان، کە نزیکەی (٥٠ کیلۆمەتر) دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی سەقز و بە هەمان شێوەی ناوچەی دۆڵی جافایەتیش، شەقڵ و مۆرکی _گوڵ تەپە) ی تورکی، بەسەر ناوچەکەوەیە.

دانیشتوانی ئەم گوندە کوردن، کاریان کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردنە، کەشوهەوای زۆزان و ساردە سێرە و جێگەیەکی ئاوێژە و بە برشتە. وەک هەر گوندێکی تر، قوتابخانە و مزگەوتی تێدایە. ساڵی (١٩٦٣) شوێنەوارناس و دێرینە زان کۆڵیاریی و پشکنینیان تێدا کرد. دێرینە و شوێنەواری شارێکی کۆنی تێدا دۆزرایەوە و گەلێ شتومەکی تێدا چنگ کەوت، کە نیشانەی پێشکەوتنی هونەری و وردەکاری و پیشەیی و خوێندەواری بوون. ئەم گوندە لە بنەڕەتدا ناوی (زێبیە) بووە کە لەگەڵ ناوی ئێستایدا زۆر لە یەکەوە نزیکن و گوایە ئەم ناوانە، لەو بەردە نووسە مێژوویانەدا نووسراون، کە سارگۆنی دووەمی ئاشووری (٧٢٢-٧٠٥ پ.ز) و ناسراو بە (شروکین)ی ئیمپراتۆری ئاشووری، ئەم باسانەی لە ساڵی شەشەمی پاشایەتیی خۆیدا یاداشت کردووە و نووسیویە: (شاری ئیزیرتو) ی

وێران کردو سووتاند و دووشاری تری (زێبیه) و (ئارمانیدیش) یشی داگیر کردووە، هەر ئەم (سارگۆن)ە دواتر لە بەردەنووسێکدا ئاماژەی بۆ ئەوەش کردووە، کە دوای داگیرکردن ئەم دوو شارەی (زێبیە) و (ئارمانیدش)ەی سووتاندوون.

لە ئاکامی ئەو کۆڵیاری و پشکنینانەی لەم گوندەدا کران، گەلێ خشڵ و کەرەسەی زێڕینی تێدا دۆزرایەوە. هەندێ لەو شتانەی تێیدا دۆزرایەوە: سینەبەند و گەردنبەندێکی لە زێڕ دروستکراوی هەڵقەهەڵقەیی بوو. کە هەردووکیان بە وێنەی کەللەسەری جانەوەرانی وەکو: شێر، دێو، دەعبا و دڕندەی نەناسراوی ئەفسانەیی نەخشێنرابوون. هەروەها کاڵانی خەنجەر و نێزە و پەیکان و چەکی تری جەنگی. دیوارەکانی کە لە ژێر زەویدا دەرهێنراون، زۆر سەختن، پلیکانەی بەتاتەبەردی تاشراوی لووس و نەخشی سوورەوەکراوی قاڵب زل دروستکراون. هەندێ لە ژوورەکانی ئەم تەلار سازییەی، بە داری (سەروو) دارەڕا کراون، کە داری (سەروو_ سەوڵ)، ئێستا لەو دەڤەرانەدا نابینرێن. دیوارەکانی بە کاشی سوورەوەکراوی ڕەنگاوڕەنگ نەخشێنراون.

بە پێی لێکۆڵینەوەی دێرینەناسان، ئەم شتانە هەموو، پاشماوەی سەدەی نۆیەمی پێش زایینن. کە دەبێ لێرەدا لە یادمان بێ، لە سەردەمی نۆیەمی زاییندا، دەوڵەتی (مانا)، یان (ماندی) دەسەڵاتی بەسەر ئەم هەرێمانەدا هەبووە و یەکێک بووە لە دەستە دەوڵەتەکانی (زاگرۆس)، کە بەر لە ئیمپراتۆریەتی (ماد)، لای باشووری زەریاچەی (ورمێ)، فەرمانڕەوایەتی کردووە. بەم پێیە، شاری(زێویە = زێبیە) و ئەو شارانەی کە (سارگۆنی ئاشووری)، لەم هەرێمانەدا داگیری کردوون. لە شارەکانی دەوڵەتی مانا بوون .

ئێستا ئیتر پرسیاریتر دێنە ئاراوە:

١.ئاخۆ ئەو گوند و شوێنانەی ناویان (زێوێ، زێویە، زێوکە، زێوە) یە، شوێنەواری ناو قەڵەمڕەوەی هەمان شارستانێتی (مانا) ین!؟

٢.ئاخۆ ناوی (زێوێ، زێویە، زێوکە، زێوە) ناوی سەردەمانی پێش ئیمپراتۆریەتی (ماد) ن؟!

٣.ئاخۆ هیچ گوند و جێگەیەکیتر لە کوردستاندا، ئەوەندەی ناوی (زێوێ، زێویە، زێوکە، زێوە) بەم ژمارە زۆرە دووپات بوونەتەوە و هەن؟!

٤.ئاخۆ بنەما و ناوی (زێوێ، زێویە، زێوکە، زێوە) چی بێ و لە بنەڕەتدا چۆن بووبێ؟!

٥.ئاخۆ ناوی ئەم هەموو گوند و جێگایانەی ناویان (زێوێ، زێویە، زێوکە، زێوە)یە، لە وشە و ناوی (زاویە)ی عەرەبییەوە هاتوون؟

پەراوێزەکان:

١.نووسینەکەی مامۆستا (وەهبی) بەهەمان شێوازی نووسراوە، کە نیوسەدە لەمەوبەر، لەگۆڤاری (پێشکەوتن) ژمارە (٨)، سالی یەکەم، نیسانی ١٩٥٨، ل١-٤دا، بڵاوی کردۆتەوە.

٢.پێشکەوتن (گۆڤار)، ژمارە ٨، ساڵی یەکەم، نیسان ١٩٥٨، ل١-٤، بەقەڵەمی مامۆستا بڵاوکراوەتەوە.

٣.لە بارەی (سەرسیر)و (چوارتا)وە وتارێکم نووسیوە لەبەرەوە بڵاوی ئەکەمەوە، لە ساڵی ١٩٤٥دا لە سلێمانی بۆ یەکەم جار لێبوونەوەی ناوی (سەرسیر) م بڵاوکردبووەوە، وە وتوبووم کە لە (سەردسیر)ی فارسییەوە هاتووە، کە مانای (هاوینەهوار)ە.

٤.هەر لە شێوەی ئەم ناوە تورکییانەی عوسمانی، لە هەمان ناوچەدا، ناوی گوندی (یاخ سەمەر)و (قزلەر)و چەندان گوندی هاوسێی (چۆخماخ) هەن.

٥. بۆ بەسەر کردنەوەی ناوی (زێوێ، زێویە، زێوکە، زێوە) سەیری ئەم سەرچاوانەش کراون:

١.فرهنگ دهخدا،جلد٩،ص ١٣١١٩.

ب.محەمەد جەمیل ڕۆژبەیانی، وڵاتەکەت باشتر بناسە. چاپەمەنی ئاراس: ٢٠٠٥، هەولێر،ل. ٣١٠-٣١٣.

ج.د. غەفوور عەبدوڵڵا، گوندەکانی کوردستان، بەرگی: ١،٢،٣،٤، هەولێر، ٢٠٠٥

د.د. غەفوور عەبدوڵڵا، فەرهەنگی جوگرافیایی کوردستان، چاپەمەنی موکریانی، ٢٠٠٨، هەولێر.